

*Eeva Kurttila-Matero**

Koulukirjasto koulun toiminta- kulttuurin kehittämisen välineenä

Johdanto

Koulukirjastotutkimus on Suomessa vähäistä. Kansainvälisen informaatiotutkimuksen piirissä se on kuitenkin vilkasta ja erityisesti näyttöön perustuva — evidence-based — koulukirjastotutkimus on osoittanut laajojen katsaustutkimusten avulla koulukirjastojen ja niiden opetusohjelmien yhteyden oppimistuloksiin. Kritiikkiä on kuitenkin esitetty sen suhteen, mitä itse asiassa mitataan silloin kun mitataan oppilaiden informaatiotaitoja. Usein tutkimukset keskittyvät tiedonhakuun ja perustuvat näin ollen yksittäisiin hakutoimintoihin mutteivät siihen, miten informaatiota käytetään tai mitä oppilaat itse asiassa oppivat hakemastaan informaatiosta.

Oulussa vuosina 2002–2004 toteutetun Tietoyhteiskunnan koulukirjasto -hankkeen tutkiminen ja tutkimustulosten hyödyntäminen myös valtakunnallisesti on tärkeää. Koulun toimintakulttuurin kokonaisvaltainen hahmottaminen edellyttää niiden tekijöiden löytämistä, jotka vaikuttavat koulun jokapäiväiseen toimintaan ja joihin vaikuttamalla opetusta ja oppimista voidaan kehittää.

Suomessa on ollut koulukirjastoja jo ruotsinvallan aikaan 1700-luvulla. Autonomian aikana 1800-luvun puolivälissä säädettiin asetus, jonka mukaan jokaisessa lukiossa tuli olla oma kirjasto. 1960-luvulla peruskoulun opetussuunnitelmaa koskevissa komiteamietinnöissä kutsuttiin koulukirjastoa koulun sydämeksi. Eduskunta liittiikin perusopetuslakiin lausuman, joka velvoitti

opetusministeriötä painottamaan koulujen kirjasto- ja tietopalvelujen kehittämistä osana laajempaa pedagogista kehittämistä. Peruskoulujärjestelmään siirryttiin Suomessa asteittain 1970-luvulla, mutta koulukirjastojen keskeinen rooli ei toteutunutkaan. Kehityksen suurin este olivat vanhakantaiset opetusmenetelmät. Jos opetus perustui luennointiin ja kuulusteluun, opettaja ei tarvinnut opetustyössään minkäänlaisia kirjastoja. Koulukirjastot rappeutuivat yleisesti 90-luvun laman aikana määrärahojen niukkuuden vuoksi. Koulukirjastojen kehittämisen tärkein edellytys onkin niiden pedagogisten mahdollisuuksien ymmärtäminen sekä opettajien ja koulukirjastonhoitajien koulutus.

Yleissivistävä koulutus ja yleiset kirjastot ovat Opetus- ja kulttuuriministeriön eri osastojen alaisuudessa, jolloin myös paikallisella tasolla näillä toimijoilla on erillinen hallinto ja budjetti. Yleisten kirjastojen politiikkaohjelmissa otetaan kuitenkin kantaa oppijan tietohuoltoon ja korostetaan, että nykytilanteessa on välttämätöntä tukea perusopetusta kirjastojen asiantuntemuksen avulla.

Oulussa koulukirjastojen kehittäminen alkoi käynnistyä systemaattisena toimintana 1990-luvun loppupuolella, jolloin Koulun ja kirjaston yhteistyöryhmä laati konkreettisia teesejä Oulun kirjastoille ja kouluille tehdyn kyselyn pohjalta. Teesit tähtäsivät systemaattiseen pedagogiseen yhteistyöhön koulun ja kaupunginkirjaston välillä. Nämä edistykselliset teesit jäivät kuitenkin toteuttamatta koska niihin ei osoitettu resursseja. Samaan aikaan kouluissa oltiin luomassa tietotekniikan opetusikäytön strategioita. Vuosituhannen vaihteessa ryhmä rehtoreita kouluttautui kehittämään erityisesti koulukirjastoidea mediakeskuksen suuntaan, minkä seurauksena Ouluun syntyi Tietoyhteiskunnan koulukirjasto eli TKK-hanke. EU-rahoitteinen hanke toteutettiin neljästätoista

*Eeva Kurttila-Materon väitöskirja School library: a tool for developing the school's operating culture (Koulukirjasto koulun toimintakulttuurin kehittämisen välineenä) tarkastettiin Oulun yliopistossa 19.12.2012. <http://herkules oulu fi/isbn9789514297366/isbn9789514297366.pdf>

oululaisessa koulussa. Näistä kouluista tähän tutkimukseen valittiin kaikki alakoulut, joita oli yksitoista. TKK-hanke suunnitelmassa tavoitteet asetettiin seuraavasti:

”Tämän hankkeen yleistavoitteena on lukutaidon käsitteen laajentaminen ja koulujen oppimisympäristöjen kehittäminen tietoyhteiskuntakehityksen edellyttämään suuntaan. Erityistavoitteena on parantaa oululaisten koulukirjastojen tilaa ja muuttaa lukuisat kirjavarastot osaksi todellista toimivaa oppimisympäristöä. Tulevaisuudessa koulukirjasto tulee nähdä oppimisprosessin ytimessä ja nostaa koulukirjaston pedagoginen merkittävyys keskeiseksi.”

Tutkimuksen keskeiset käsitteet

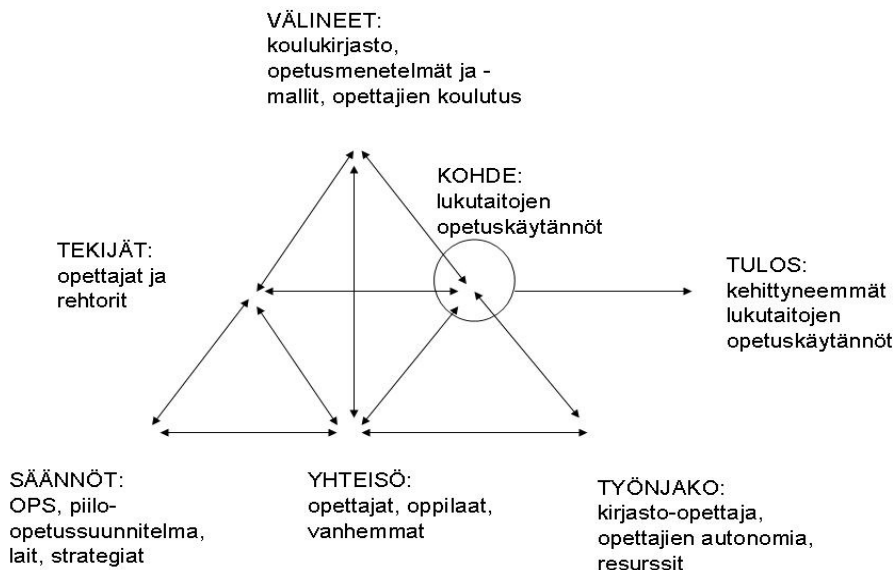
Tämän tutkimuksen keskeiset käsitteet ovat koulun toimintakulttuuri, koulukirjasto ja lukutaitojen opetus ja oppiminen.

Koulun toimintakulttuuri on erityisesti Suomessa opetushallinnossa ja opetussuunnitelmissa käytetty käsite. Muissa maissa puhutaan sen sijaan yleisemmin koulukulttuurista (school culture) ja siihen läheisesti liittyvästä kouluilmapiiristä (school climate). Valtakunnallisissa opetussuunnitelman perusteissa koulun toimintakulttuuri on määritelty seuraavasti:

”Toimintakulttuuriin kuuluvat kaikki koulun viralliset ja epäviralliset säännöt, toiminta- ja käyttäytymismallit sekä arvot, periaatteet ja kriteerit, joihin koulutyön laatu perustuu.” Opetussuunnitelman perusteissa korostetaan, että tavoitteena on avoin, vuorovaikutuksellinen toimintakulttuuri, joka tukee yhteistyötä kaikilla tasoilla niin koulussa kuin yhteiskunnassa kokonaisuudessaan.

Useiden tutkimusten mukaan rehtorilla on työn organisoimisessa keskeinen rooli. Pedagogisten ongelmien ratkaisemista tukee avoin ja kollegiaalinen toimintakulttuuri, jossa koulun kehittäminen omaksutaan osaksi opettajan työtä ja ’koulun pitoa’. Jos halutaan muuttaa opetusta, se edellyttää opettajien ajattelun ja toimintatapojen muuttumista.

Tässä tutkimuksessa koulun toimintakulttuurin jäsentelyn pohjana on Yrjö Engeströmin toiminnan teorian malli. Toimintakulttuuriin kuuluvat seuraavat ulottuvuudet: 1) välineet, joita ovat koulukirjasto, opetusmenetelmät ja opettajien koulutus, 2) säännöt, joita ovat opetussuunnitelma ja muut säädökset, 3) yhteisö, joka koulussa käsittää henkilökunnan, oppilaat ja vanhemmat sekä 4) työnjako, joka sisältää muun muassa kirjastonhoidon resurssit. Mallissa opettajat ja rehtorit kehittävät pedagogista toimintaa, joka tähtää parempiin oppimistuloksiin. (Kuvio)

Kuvio 5. Koulun toimintakulttuurin rakenne

Suomen koulukirjastoyhdistys ja Opetushallitus ovat määritelleet yhdessä hyvän koulukirjaston vuonna 2002. Koulukirjastolla on erityisluonne, joka eroaa yleisestä kirjastosta, koska sen toiminta perustuu opetussuunnitelmaan ja se on ainoa kirjasto, joka tavoittaa kunkin ikäluokan kokonaisuudessaan. Koulukirjaston keskeinen tehtävä on tukea oppimista koulun pedagogisten tavoitteiden suunnassa. Koulukirjaston toiminta on pedagogisesti perusteltua eikä palvelusuuntautunutta kuten yleisen kirjaston toiminta. Sitä voidaan perustellusti pitää erikoiskirjastona. Koulukirjasto on kokonaisvaltainen ajattelutapa, joka tukee yhteistyötä niin opetuksessa kuin lukutaitojen sekä laajemmin oppimisen taitojen oppimisessa.

Kolmas tutkimuksen keskeisistä käsitteistä on lukutaitojen oppiminen. Informaatiolukutaidosta puhuttaessa on välttämätöntä ottaa huomioon niin informaatiotutkimuksen kuin kasvatustieteenkin näkökulmat, koska sen ydin on oppimisen taidoissa. American Association of School Librarians julkaisi vuonna 2007 Standardit 2000-luvun oppijalle. Niiden mukaan informaatiolukutaitoiset oppijat toteuttavat tutkivan oppimisen prosessia, jossa he tiedonhankinnan lisäksi soveltavat kriittisen ajattelun menetelmiä, eli analysointia, synteisiä ja arviointia yhteistoiminnassa muiden kanssa.

Lukutaito on koulumaailmassa informaatiolukutaitoa yleisemmin käytetty käsite, mutta sen perinteistä lineaarista määrittelyä, joka keskittyy tekstin lukemiseen ja sisällön ymmärtämiseen on ollut tarpeen laajentaa. Suomessa Tietoyhteiskunnan lukutaidot -työryhmä määritteli raportissaan vuonna 2000 Opetusministeriön (OPM) toimeksiannosta lukutaidon seuraavasti:

”Käsite ’literacy’ on merkityksessään laaja: se käsittää luku-, kirjoitus- ja laskutaidon sekä yleisemmin tiedon, oppimisen ja kulttuurin hallinnan. Termi ’literate’ viittaa paitsi luku- ja kirjoitustaitoiseen henkilöön, myös koulutukseen yleisemmin ja sen suomenkielisenä vastineena sopineen käyttää sanaa ’sivistynyt’. Mediasivistys voidaankin nähdä osana nykyajan yleis- ja ammattisivistystä, investointina inhimilliseen pääomaan.”

Määritelmä ei suoranaisesti sisällä informaatiolukutaidon käsitettä, mutta sen piirteinä tulevat esille tiedon hallinta sekä mediaan liittyvä kriittinen käyttö- ja arviointitaito eli mediasivistys.

Tutkimuksen tavoitteet

Tämän väitöstutkimuksen tavoitteena oli lisätä ymmärrystä koulun toimintakulttuurin ulottuvuuksista yleensä ja erityisesti pedagogisista käytännöistä TKK-hankkeen aikana ja sen jälkeen. Tutkimuksen tarkoituksena oli kuvata koulun toimintakulttuurissa tapahtunutta kehitystä opettajien ja rehtoreiden näkökulmasta yhdessätoista oululaisessa alakoulussa, jotka olivat osallistuneet hankkeeseen.

Tutkimuksen pääongelma muotoiltiin seuraavasti: Kehittykö koulun toimintakulttuuri opettajien ja rehtoreiden käsitysten mukaan tutkimuksen kohteena olevissa yhdessätoista alakoulussa koulukirjastohankkeen aikana ja sen jälkeen?

Pääongelma jaettiin kahteen alaongelmaan seuraavasti:

- 1 Tapahtuiko opettajien ja rehtoreiden käsitysten mukaan kehitystä koulun toimintakulttuurissa? Jos tapahtui, minkä ulottuvuuksien suhteen kehitystä tapahtui?
- 2 Tapahtuiko opettajien ja rehtoreiden käsitysten mukaan kehitystä lukutaitojen – erityisesti informaatiolukutaidon – opetuksessa? Jos tapahtui, kuinka opetus kehittyi?

Tutkimuskohteena koulun toimintakulttuuri koostuu tekijöistä jotka ovat monimutkaisessa vuorovaikutuksessa keskenään: opettajat ja rehtorit työskentelevät yhdessä kehittääkseen työskentelyään yhteistyössä oppilaiden ja heidän vanhempiensa sekä yleisen kirjaston, muiden koulujen ja opetustoimen kanssa. Erilaiset yhteisölliset käytännöt ovat kehittyneet pitkän ajan kuluessa ja niitä on vaikea muuttaa. Tässä tapaustutkimuksessa kasvatustieteen ja informaatiotutkimuksen yhteiset osa-alueet—oppimisteoriat, lukutaidot ja informaatiolukutaito—yhdistyvät koulun opetuskäytännöissä. Nämä osa-alueet ovat päällekkäisiä ja vuorovaikutuksessa keskenään tämän tutkimuksen keskeisissä käsitteissä, jotka siis ovat koulun toimintakulttuuri ja lukutaitojen oppiminen koulukirjastojen kontekstissa.

Metodologia

Tämä on laadullinen tapaustutkimus, jossa tarkasteltiin retrospektiivisesti TKK-hankkeen vaiheita aikavälillä 2002–2009. Tapaustutkimus sopi hyvin koulukirjastohankkeen tutkimiseen,

koska hanke edustaa monimutkaista todellista historiallista tapahtumaa, joka on yhteydessä ympäröivään yhteiskuntaan ja muihin toimijoihin. TKK-hanke oli 'sateenvarjo', jonka alle koulukohtaiset projektit asettuivat, mutta jolle tyypillistä oli yhteiset tavoitteet ja kiinteä yhteistyö koulujen kesken. Koulujen vertailu ei ollut tutkimusasetelman ydin, vaan halu tavoitella yksityiskohtaista tietämystä niistä seikoista, jotka muodostavat toimintakulttuurin ja joita olisi mahdollista hankkeen avulla kehittää.

Tutkimusaineiston muodostivat koulujen projektisuunnitelmat, koulujen varsinaisen projektin aikana tuottamat vuosiraportit sekä vuonna 2009 toteutetut ryhmähaastattelut kouluittain. Näihin haastatteluihin osallistui kustakin yhdestätoista alakoulusta rehtori ja 1-4 opettajaa.

Aineisto analysoitiin laadullisesti Corbinin ja Straussin mukaan aloittaen avoimella koodauksella ja edeten käsitteiden ja alakategorioiden kautta pääkategorioihin, jotka olivat toiminnanteoreettisen toimintakulttuurin ulottuvuudet eli välineet, säännöt, yhteisö, työnjako ja lukutaitojen opetuskäytännöt. NVivo-ohjelman käyttö mahdollisti aineiston hallinnan, erilaisten analyyttisten lähestymistapojen testaamisen ja tarvittaessa kenen tahansa tutkijan pääsyn tarkastelemaan analyysia. Sen avulla voi myös hallita laajaa aineistoa ja varmistua siitä, että kaikki aineisto tulee tasapuolisesti analyysiin mukaan. Ohjelma mahdollistaa myös määrällisen analyysin, mikä helpotti esimerkiksi jonkin ilmiön tai näkökulman painoarvon määrittelyä.

Keskeisimmät tulokset

Koulun toimintakulttuurin ulottuvuuksista merkittävimmin kehittyivät välineet ja yhteisöllinen toiminta. Koulukirjastojen aineistot, tilat ja toimintaympäristö, eli aineistotietokanta ja oppilaiden työskentelyssä tarvittava tietotekniikka kehittyivät kaikissa 11 alakoulussa. Välineistä opetusmenetelmiä ja -käytäntöjä kehitettiin yhteistoiminnallisesti ja varsinaista opettajien koulutusta järjestettiin 10 opintoviikon verran. Käsitekarttatekniikan käyttö oppimistehtävien strukturoinnissa ja arvioinnissa lisääntyi niin, että se oli kaikissa kouluissa tavallinen työskentelytapa.

Hanke käynnistyi rehtoreiden toimesta, minkä ansiosta opettajien kehittämispyrkimyksiä tuettiin,

yhteistyö ja osaamisen jakaminen opettajien kesken lisääntyi ja yhteistoiminnallista oppimista kehitettiin. Suomalaiselle koululle ominainen opettajien autonomia auttoi toisaalta opettajia tekemään radikaaleja päätöksiä, mutta saattoi toisaalta estää koulukirjaston opetuskäytön leviämistä koko opettajakuntaan.

Yksittäisen koulun toimintakulttuuria laajempi yhteistyö lisääntyi kaupunginkirjaston kanssa sekä koulujen kesken kirjasto-opettajien säännöllisinä kokoontumisina ja mentorointina. Varsinaisen TKK-hankkeen jälkeen koulukirjastojen kehittäminen on jatkunut uusien koulujen tullessa mukaan toimintaan. Yhteistyö kaupunginkirjaston kanssa vakiintui tiedonhankinnan opetussuunnitelman muodossa ja kirjavinkkauksen lisääntymisenä myös opettajille. Alueelliset mallikoulukirjastot perustettiin ja kokoontumiset kirjasto-opettajien ja kaupunginkirjaston informaattikoiden kesken vakiintuivat. Opetustoimi palkkasi informaattikon edelleen kehittämään mukaan tulevien koulujen kirjastoja ja ohjaamaan opettajia. Koulukirjaston kehittämistä koordinoimaan perustettiin Koulukirjaston seuranta- ja ohjausryhmä.

Toimintakulttuurin sääntöjä – paikallisia opetussuunnitelmia ja lukujärjestyksiä kehitettiin. Joustavuutta aikatauluihin saatiin esimerkiksi ottamalla lisääntyvässä määrin käyttöön pidemmät ja joustavat työrupeamat. Koulukohtaisiin opetussuunnitelmiinsa osa kouluista sisällytti selkeän tiedonhankinnan opetussuunnitelman. Valtakunnallinen opetussuunnitelma sai osakseen ankaraa kritiikkiä yksityiskohtaisuutensa vuoksi, mikä on ristiriidassa siinä ilmaistun konstruktivisen oppimiskäsityksen kanssa. Opetussuunnitelma edustaa opettajakeskeistä oppimisenäkemyttä. Vuonna 2010 opetushallitus antoi määräyksen opetussuunnitelman muuttamisesta, missä korjataan hieman opettajajohtoista näkemystä oppilaskeskeisempään suuntaan ja kannustetaan eriyttämään opetusta.

Kirjasto-opettajien resurssija ei onnistuttu lisäämään, mutta osa kouluista käytti kirjastonsa rutiineihin ja aukiolon turvaamiseen kouluavustajaa tai -sihteeriä. Projektin aikainen ylimääräinen resurssi ja koulutukset auttoivat kuitenkin opettajakunnan perehtymisessä kirjaston ja tietotekniikan opetuskäyttöön niin, että käytäntöjä saatiin muutetuksi ja kirjastonkäytöstä tuli vakiintunutta toimintaa.

Opettajien tietoisuus tiedonhankinnan malleista ja informaatiolukutaidon ulottuvuuksista lisääntyi, mikä laajensi heidän näkemystään lukutaidosta yleensä.

Johtopäätökset

Opettajien käsitykset koulukirjaston hoidosta ja informaatiolukutaidosta ovat ratkaisevat kouluissa, joissa ei ole kirjastoammatillisia koulukirjastonhoitajia. TKK-hankkeen alussa opettajat raportoivat enimmäkseen kirjastotilan ja aineistohankintojen suunnittelusta, mutta kun pedagoginen kehittäminen käynnistyi, opettajan rooli tutkivan oppimisen ohjaajana korostui. Hankkeella oli ilmeistä vaikutusta opettajien käsityksiin koulukirjaston pedagogisesta roolista ja mahdollisuuksista.

Hanke sai aikaan koulujen toimintakulttuurissa pysyviä muutoksia. Koulujen lähtökohdat olivat erilaiset projektin alkaessa, mutta tulosten mukaan kukin koulu kehittyi lähtötilanteestaan projektin ja sitä seuranneiden neljän vuoden aikana. Tulokset osoittivat, että opettajat oppivat uusia käytäntöjä nimenomaan yhteisöllisen kehittämisen keinoin. Kunnollisen pedagogisen resurssin saaminen koulukirjastoon osoittautui mahdottomaksi ratkaista paikallisella tasolla. Opettajat ja rehtorit kohdistivatkin kritiikkinsä opetushallitukseen, joka edellyttää koulukirjastojen kehittämistä

opetussuunnitelmissaan, mutta ei pysty osoittamaan taloudellista tukea tälle työlle.

Informaatiolukutaito on pysynyt näihin päiviin asti lähinnä informaatiotutkimuksen alan tutkimuskohteena. Sen käsitteistöä käytetään kyllä muidenkin tieteenalojen teksteissä, mutta tieteidenvälinen vuoropuhelu puuttuu lähes kokonaan. Kuten monet informaatiotutkimuksen alan tutkijat ovat todenneet, kyse on oppimisen taidoista. Tämän vuoksi tieteidenvälisten rajojen ylittäminen ja yhteistyö voisivat avata uusia polkuja tutkimukselle. Tähän suuntaan koulukirjastoihin liittyvä tutkimus onkin viime vuosina edennyt voimakkaasti.

Tieteidenväliset raja-aidat madaltuvat, kun niitä yhdistäviä koulutusohjelmia suunnitellaan ja toteutetaan. Opettajankoulutukseen tarvitaan laaja lukutaitojen opetusohjelma, jossa informaatiolukutaidon sisällöt ovat entistä paremmin mukana. Informaatiotutkimuksen sivuaineopintoja pedagogisen kirjastonhoitotyön pätevyyteen tulee korostaa opettajankoulutuksessa, jotta elinikäisen oppimisen edellytykset voitaisiin turvata tasa-arvoisesti kaikille kansalaisille. Pedagogiset opinnot puolestaan ovat tärkeä vapaavalintainen opintokokonaisuus informaatiotutkimuksen tutkinto-opintoihin. Lisäksi tarvitaan opettajien ja informaatikoiden täydennyskoulutusta informaatiolukutaidon opetukseen.